

ניצה בן־ארי

מאמר זה יתאר את השתלשלותו של דגם ספרותי מן המאה ה־19 ועד לאמצע המאה ה־20, וכן את תפקידו בעיצוב גיבורים ודימויים אשר שימשו תשתית ליצירת זהות יהודית ולאומית חדשה. תחילה אתאר איך צמח הדגם ברומן הפופולארי שנכתב בגרמניה, בגרמנית, לקהל קוראים יהודי־גרמני, במסגרת ספרות "נמוכה", שנרתמה בעקבות הספרות הפובליציסטית וההיסטוריוגרפית ה"גבוהה" יותר למאמץ האידיאולוגי של יצירת דמות יהודי חדש. דמות זו תהווה בסיס לדגם "העברי החדש", שנוצר מעט מאוחר יותר במזרח־אירופה, הפעם לצרכים לאומיים במובהק, נדד לארץ והיווה תשתית לדגם הצבר שנוצר בארץ ישראל לפני ואחרי קום המדינה, כאשר בכל גלגול שלו יש דחייה של דימוי סטריאוטיפי של היהודי הגלותי ואימוץ אשכול רומנטי אחד של "אי־גלותיות" זקופה. אראה אילו שינויים חלו בדגם לרגל המפגש עם ה"הגשמה" ולנוכח השינוי בצרכים האידיאולוגיים; איך תחילה יכול היה להתפתח לכיוון "הפרא האציל", כל עוד שמר על גוון חיובי בזכות הניגוד שלו ל"גלותי", ואיך הלך וקיבל גוון שלילי בעת המפגש במציאות בין תרבות הצבר המתגבשת ותרבות הספרדי "הישן" והעולה החדש המזרחי.¹

ההתחלה: הרומן ההיסטורי היהודי־הגרמני מן המאה ה־19

כידוע, בתחילת המאה ה־19, בד בבד עם המלחמה לשוויון זכויות, החל בקרב יהודי גרמניה המאבק לשיפור או לשינוי תדמית היהודי והיהדות. המאבק התנהל כמובן כלפי חוץ, כחלק מתהליך האמנציפציה, במאמץ להפריך דעות קדומות של גויים נגד היהודים והיהדות, אבל הוא התרחש גם בפנים, במאמץ לעצב דימוי עצמי חדש, שנתפס כנחוץ ואף כבלתי נמנע. בקרב דור שני זה של משכילים יהודים שהחל לעצב רפורמה במסורת היהודית, חייבה יצירתה של תדמית יהודי חדשה, קודם כול, ניתוק מכבלי הגטו.² אבל בכך לא היה די. אחרי הניתוק התבקשה יצירה של דגם יהודי חדש. ביצירת הדגם הזה עסקה קבוצה לא גדולה של רבנים ומנהיגי הקהילות משני הזרמים העיקריים ביהדות גרמניה, בהתלהבות גדולה ולא

1. נוכח היריעה ההיסטורית הרחבה וקוצר היריעה הכתובה, מסתפק המאמר בסרטוט קווים כלליים בלבד. ספרי חומן עם העבר. הרומן ההיסטורי היהודי־גרמני מן המאה ה־19 ויצירתה של ספרות לאומית, דביר, מכון ליארי־בן, תל־אביב/ירושלים 1997, עוסק בהרחבה בחלק מן הנושאים הנידונים כאן; בחלקם האחרון עוסק בהרחבה ספרי הבא, דיכוי הארוטיקה: צנזורה וצנזורה־עצמית בספרות העברית 1930-1980, שייצא לאור בהוצאת אוניברסיטת תל־אביב.
2. וראו למשל: Ismar Schorsch, *From Text to Context: The Turn to History in Modern Judaism*, New England, Hannover and London: Brandeis University Press, 1994; Jakob Katz, *Out of the Ghetto*, Harvard University Press, 1973.

אחת מתוך קונפליקטים עזים. בתוך הקבוצה הזו בולטים במיוחד שני שמות: ד"ר מאיר מרקוס להמן ממיינץ, עורך כתב העת האיזראליט, *Der Israelit*, ממנהיגי הקהילה הניאו-אורתודוקסית, וד"ר לודוויג פיליפסון ממאגדבורג, עורך כתב העת העיתון הכללי של היהדות, *A.Z.J.* פעלו בה גם אישים בולטים פחות, כמו ד"ר פבוס פיליפסון, אחיו של לודוויג ועוזרו הנאמן; ד"ר יצחק אשר פרנקולם, שקיבל עוד ב-1817 תואר דוקטור מאוניברסיטת לייפציג והיה מנהל בית-ספר יהודי בברסלאו ולאחר מכן בקניגסברג, ואשר עוד בשנות ה-20 של המאה ביקש להנהיג בקניגסברג טקסי קונפירמציה לבנים ולבנות ולהטיף בבית-הכנסת המקומי, או הרמן רקנדורף, מזרחן בעל שם ומתרגם הקוראן לעברית.

אותם אישים שעיצבו את התרבות החדשה כתבו ספרות היסטוריוגרפית "גבוהה" וספרות פובליציסטית ענפה, אך למרבה הפלא הם הכירו עד מהרה בערכה הרגשי הרב של הספרות הפופולארית ובתפוצתה הרחבה, ולא רק שלא בחלו בשימוש בה, אלא אף כתבו בגרמנית עשרות רומנים וסיפורים היסטוריים, בעיקר לבני הנעורים. אלה התפרסמו תחילה בהמשכים בכתבי העת המרכזיים, ובדרך זו אף הגיעו למזרח-אירופה, שם היה קהל קוראים נרחב לכתבי עת כמו האיזראליט וה-*A.Z.J.* במזרח-אירופה זכו הסיפורים ההיסטוריים להצלחה גדולה ביותר, תורגמו ועובדו לעברית ומילאו תפקיד חשוב בתחייה הלאומית שהחלה שם. הסיפורים עצמם, חיקוייהם ועיבודיהם שימשו בסיס לספרות שנכתבה בארץ ישראל, ואחדים מהם, כמו הרומן רבי עקיבא ללהמן, עדיין מתפרסמים במגזרים מסוימים בארץ.³

3. למשל, ד"ר מרקוס להמן, רבי עקיבא,

סיפור היסטורי מעובד לבני הנעורים

ע"פ 9. הילפרן, ש' שרברק, תל-אביב

1976 [1881].

כשדנים ברומן הפופולארי של ראשית המאה ה-19, יש לזכור כי מדובר באימוץ ז'אנר חדש, כלומר ביצירת יש מאין במידה מסוימת, ויותר מכך – אימוץ ז'אנר שנוי במחלוקת בתרבות היהודית. הרומן, אותו ז'אנר "בורגני", יליד שלהי המאה ה-18, שהגיע לשיא פריחתו במאה ה-19, לא התקבל כמובן מאליו בספרות היהודית-גרמנית שהחלה להתפתח בגרמניה במקביל ליציאה מן הגטו וללימוד הגרמנית. בעיני הדור השני והשלישי להשכלה, הרומן נחשב עדיין ככתיבה נחותה לעומת הדרמה, השירה או המשל ה"ראויים". רומן פופולארי למשפחה, בעיקר לנשים ולילדים, נחשב לז'אנר קלוקל ומשחית בתרבות משכילית-מעיקרה זו. רק בתום השליש הראשון של המאה, כשהרומן ההיסטורי נוסח וולטר סקוט הפך ללהיט באירופה כולה, ובגרמניה בפרט, ובדחפות רבה יותר לקראת אמצע המאה, כאשר הרומן הגרמני גויס במסגרת הקולטור-קאמפף של ביסמרק לעיצוב לאומיות גרמנית, הבינו גם המחנכים היהודים ומנהיגי הקהילה את חשיבותו של הכלי החדש הזה. למרות זאת, הז'אנר היה כה שנוי במחלוקת, עד כי הכותבים עדיין ראו צורך להצדיק את השימוש בו במונחים "משכיליים" דידקטיים, חינוכיים ומלמדים כאחד, למשל כהמשך ישיר לביוגרפיה, ז'אנר חינוכי חביב על המשכילים, וכמכשיר

ללימוד תולדות העם היהודי. למעשה, הם ניצלו את הרומן ההיסטורי ואת החירות שהוא העניק להם בשכתוב ההיסטוריה לצורך אקטיביזציה שלה, ובאמצעותו החדירו, בדלת האחורית, שינויים אידיאולוגיים שחששו להכניס בדרך ישירה יותר, בכתיבתם הפובליציסטית.⁴

כיוון שהלאומיות הגרמנית ההולכת ומתהווה נדרשה יותר ויותר לתכנים גרמאניים, שדחו את היהודים מתוכם, ומשום שאף לא אחד מדגמי הגיבורים שהשתמשה בהם יכול היה להיות מושא הזדהות ליהודים, פנו כמה ממעצבי התרבות החדשה לחפש נושאים וגיבורים במאגר ההיסטוריה היהודית. גיבוי לכך הם קיבלו מתורתו של הפילוסוף הרדר, שסיפקה לגיטימציה למסורות ולמיתוסים של עמים עתיקים. אלא שגם גוף קנוני של היסטוריוגרפיה יהודית לא היה בנמצא בעצם, משום שכידוע, רק בראשית המאה, עם הקמת "החוג המדעי" של "חכמת ישראל" (1816-1817) ולאחריו "האגודה לתרבות ולמדע של היהודים" (1819), החלה להיכתב היסטוריוגרפיה יהודית שיטתית מודרנית.⁵ מיד בעקבותיה באו טקסטים פסבדו-היסטוריוגרפיים, דוגמת הרומן/מחקר של פבוס פיליפסון על האנוסים, ואיתם, בקצב גובר והולך, רומנים היסטוריים יהודיים בגרמנית. ראוי אולי לציין, כי גם ההיסטוריוגרפיה הגרמנית של המאה ה-19 נכתבה לא אחת בסגנון סיפורי ורווי רגשות, ועל כן הגבול בין היסטוריוגרפיה ובין רומנים היסטוריים, בעיקר אלה שבהם כיכבו דמויות היסטוריות, היה מטושטש למדי מבחינה סגנונית.

פופולאריזציה של ההיסטוריה הפכה ללהיט בקרב קהל הקוראים הגרמני הלא-יהודי בעיקר לקראת אמצע המאה, כאשר המאמץ לאיחוד גרמניה נכנס להילוך גבוה. סביב שני התאריכים המרכזיים במהלך הזה, איחוד גרמניה ב-1869 וכינון הרייך ב-1871, נכתבו מאות סיפורים היסטוריים "מלומדים", אשר "תיעדו" פרקים הרואיים מן העבר ונתנו לגיטימציה לאידיאולוגיה שבבסיס המאמץ המפורש והמודע לאיחוד גרמניה. לדברי חוקר הרומן ההיסטורי הגרמני אגרט,⁶ מחצית מן הרומנים שיצאו באמצע המאה ה-19 בגרמנית היו רומנים היסטוריים. בין השנים 1850 ו-1875 הוא מונה 513 רומנים היסטוריים, המהווים כשני שלישים מן הרומנים ההיסטוריים, 816 במספר, שנכתבו בגרמניה במחצית השנייה של המאה. הצלחות חסרות תקדים היו לרומנים כמו אקהארד ליקטור פון שפל המאה העשירית, או לרומן האבות לגוסטב פרייטאג (Victor von Scheffel, *Ekkehard*) מ-1855, סיפור על נזיר גרמני מן המאה העשירית, או לרומן האבות לגוסטב פרייטאג (Gustave Freitag, *Die Ahnen*), שיצא בשישה כרכים בין השנים 1872 ו-1880. הצלחה עצומה הייתה גם לכמאתיים רומנים היסטוריים שכתבה הסופרת הפורה ביותר, לואיזה מילבאך (Luise Mühlbach), שבין 1853 ו-1854 תיארה ב-13 כרכים את חצרו של פרידריך הגדול, למשל, במסגרת המאמץ להפוך את הקיסר הפרוסי לקיסר כלל-גרמני.

4. לנושא הצגת הדגם כביוגרפיה או כמכשיר לימוד היסטוריה, ראו שמואל פינר, השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת עבר יהודית מודרנית, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1995; ולנושא האקטיביזציה של ההיסטוריה, שמואל פינר, "היסטוריה" ו"דמויות היסטוריים" בהשכלה היהודית (1782-1820), עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך בחוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1984, עמ' 150.

5. ראובן מיכאל, הכתיבה ההיסטורית היהודית: מהרנסנס עד העת החדשה, מוסד ביאליק, ירושלים 1993, עמ' 245-188.

6. Hartmut Eggert, *Studien zur Wirkungsgeschichte des deutschen Romans 1850-1875*, Frankfurt/M.: Klostermann 1971, pp. 27, 207.

כאמור, ליהודי גרמניה, שביקשו לקחת חלק בתהליך, לא היה מקום ואף לא מושא להזדהות בכתביה זו. יחד עם זאת, הצלחת הרומן ההיסטורי ככלי לעיצוב אידיאולוגיה לא חמקה מעיניהם, כמו גם העובדה שהנוער היהודי, שכבר חונך בבת־ספר גרמניים, חשוף ממילא לספרות זו ול"סכנותיה", וראוי שיהיה לו תחליף נאות בספרות יהודית־גרמנית; זוהי טענה שמשמיע הרב כהן, החושש מתחרות עם התרבות הגרמנית, בכתב העת של אברהם גייגר כתב־עת מדעי לתיאולוגיה יהודית *Wissenschaftliche Zeitschriften für Jüdische Theologie* משנת 1939.⁷ ואכן, למן הרומנים ההיסטוריים היהודיים־גרמניים הראשונים, שנכתבו בידי סופרים כאויגן ריספרט או כפבוס פיליפסון בשנות ה־30 וה־40 של המאה ועד שנות ה־80, כתבה קבוצה קטנה של סופרים, רבנים ומנהיגי קהילה, עשרות סיפורים ורומנים היסטוריים לבני הנעורים ולכל המשפחה. מרקוס (מאיר) להמן כתב בעצמו כ־18 רומנים היסטוריים ועוד סיפורים רבים; ולדוויג פיליפסון כתב 24 רומנים כאלה ועוד סיפורים רבים אחרים; הרמן רקנדורף כתב סאגה בת 22 פרקים בחמישה כרכים, המשתרעת על פני 2,300 שנה, מעין היסטוריה פופולארית של העם היהודי מאז חורבן בית ראשון.⁸

7. מצוטט אצל Itta Shedletzky, *Literaturdiskussion und Belletristik in den jüdischen Zeitschriften in Deutschland 1837-1918*, Hebrew University, Jerusalem 1986, pp. 6-95. וראו דיון אצל Katz (הערה 2 לעיל).

8. לפירוט על סיפוריו של להמן, ראו ניצה בן־ארי, רומן עם העבר. הרומן ההיסטורי היהודי־הגרמני מן המאה ה־19 ויצירתה של ספרות לאומית, דבר, מכון ליאור־בק, תל־אביב/ירושלים 1997, עמ' 63; פירוט על סיפוריו של פיליפסון, ראו שם, עמ' 109-110; על ספרו של רקנדורף, ראו שם, עמ' 140-186.

שני גורמים נוספים הפכו את היצירה של גיבור יהודי חדש לצו השעה. הראשון היה דמות היהודי הגלותי, שקיבלה ביטוי גשמי מחודש עם הופעת ה"אוסט־יודן" בארצות דוברות גרמנית, בעקבות גלים הולכים וגוברים של פוגרומים במזרח־אירופה. יהודי גרמניה הביטו בתערובת של חלחלה וזלזול ב"אחיהם" מן המזרח, וחרדו לרושם שאלה עלולים להשאיר בסביבה הנוצרית. הגורם השני היה סיפורים על יהודים בהווה, על פוגרומים ותלאות ועל המאבק לצאת מהגטו, ואף אלה עוררו מורת רוח בקרב הגורמים שביקשו לשנות את התדמית היהודית המקובלת. סיפורים כאלה, שנכתבו בגרמנית על ידי סופרים פופולאריים כמו ליאופולד קומפרט (Leopold Kompert) ואהרן ברנשטיין, ואשר התחבבו על הקוראים היהודים המתבוללים או אף על הקוראים הגרמנים הלא־יהודים דווקא בגלל האלמנט הקריקטוריסטי שבהם, נחשבו בעיני מעצבי התדמית החדשה כזרם של מים עכורים, המסכן את התדמית החדשה שהם מנסים לעצב לעצמם. כך תוקף אותם פיליפסון בכתב העת שלו ב־1859, בטענה שהם "מוזילים" את דמות היהודי והיהדות [תרגום שלי]:⁹

9. מצוטט אצל Shedletzky (הערה 7 לעיל), עמ' 115. ראו בהרחבה בן־ארי (הערה 8 לעיל), עמ' 45. עד היום יוצאים לאור סיפוריו של קומפרט, כמו הקובץ *Aus dem Ghetto* מ־1848. למשל, Göttingen: Wallstein Verlag, 1997.

בכך הצליחו קומפרט וברנשטיין בעבודותיהם הראשונות. מאז נעשה קל ביותר לשלוף את הטיפוסים הטובים והמיוחדים ביותר מן הרבנים היהודיים ולהעמיד אותם על הכמה. אבל דיוקא מן התופעות המוזרות האלה נקעה נפשנו; [...] הדבר הפך לקריקטורה. יהא זה נזק גדול אם הספרות היפה היהודית תלך בשני כיוונים אלה, של תיאורי זוועה ברדיפות מימי הביניים ושל תיאור מאפייני הגטו. [...] קהל הקוראים כבר עייף הן מסצנות הרמים והן מה"באבעס" וה"רעבעס". אחרת

יגיע הרגע שבו הנזע יחוש רק בוז לספרות היהודית, ואז יקין הקץ על הספרות.

דברטואר גיבורים היסטוריים

איך יוצרים או מחיים אינוונטר ספרותי של גיבורים, פנתיאון של גיבורי האומה, שיתאים לצרכיה של יהדות גרמניה? מה היו אופציות השאילה שעמדו בפני הכותבים? מסתבר שאופציות רבות, שנראות לכאורה זמינות, היו למעשה בעייתיות מסיבות אידיאולוגיות שונות.

א. גיבורי התנ"ך. גיבורים עבריים החיים על אדמתם בארץ ישראל כל הזרמים היהודיים-גרמניים, האורתודוקסיים והליברליים כאחד, חששו מטיפול בלטרסטי חילוני בתנ"ך. יתר על כן, כיוון שהזרם הרפורמי ביהדות גרמניה שלל את ההגשמה הלאומית של שיבת ציון, וביקש להשאיר את ירושלים ואת המשיח כמושג שבלב,¹⁰ גיבורים ישראלים גאים על אדמתם – בתקופת השופטים, למשל, או בתקופת בית ראשון – היו אופציה לא מקובלת. כל נשכח, שיהודי גרמניה ראו את עצמם נאלצים שוב ושוב להפריך את ההאשמה שהם מהווים "אומה בתוך אומה".¹¹ יתרה מזו, אצל יהודי גרמניה התעורר צורך אידיאולוגי להצדיק את הקיום בגולה, צורך שכתובה פובליציסטית מפורשת עליו הייתה בעייתית ביותר. ניתן היה לעשות זאת באמצעות קודים מסוימים בכתובה הפופולארית, שהקוראים ידעו לפענח היטב. כך, בספרו ציפורי ורומא מ-1866, בחר לודוויג פיליפסון, למשל, בגיבור בשם פטריקה, מנהיג המרד האחרון בציפורי במאה ה-4 לספירה, ממש עם חורבנה הסופי של ארץ ישראל, כדי לסגור את פרק המולדת הישנה ולפתוח פתח לחיים חדשים בגולה, במולדת החדשה.¹²

ב. גיבורים מימי הביניים

במחצית המאה, שאב הרומן ההיסטורי-הגרמני מימי הביניים המפוארים הצדקה היסטורית לאיחוד העם הגרמני המפורד סביב אלמנטים גרמאניים. ליהודי גרמניה, לעומת זאת, היו גיבורים מתקופות שונות בימי הביניים בעייתיים, מפני שיהודי גרמניה לא ראו בתקופה החשוכה הזו מקור גאווה. תקופות של פרעות ושל פוגרומים, שלודוויג פיליפסון מתייחס אליהן בחלחלה, לא המחישו את האפשרויות החדשות שפתחה תקופת ההשכלה, והיו עלולות להשליך להווה ואף לעורר כלבים ישנים מרבצים.

ג. גיבורים נוסח הספרות הפילושמית

ומה בדבר אופציית השאילה מן הספרות האנגלית הפילושמית, טנקרד,

10. מיכאל מאיר, בין מסורת לקדמה: תולדות תנועת הרפורמה ביהדות, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1989, עמ' 77; לביטויי התופעה ברומן ההיסטורי ראו בן-ארי (הערה 8 לעיל), עמ' 93.
11. ראו Katz (הערה 2 לעיל), עמ' 129-149, 201. וכן הנרי וסרמן, יהודים, בורגנות ו"חברה בורגנית" בעידן ליברלי בגרמניה (1840-1880), האוניברסיטה העברית, ירושלים 1979, עמ' 34-55.

12. Ludwig Philippson, *Sepphoris und Rom*, Berlin: Gerschel 1866.

אלרואי, ומאוחר יותר דניאל דירונדה? גיבורים נוסח הרומן ההיסטורי האנגלי של ד'זרעאלי או של ג'ורג' אליוט זכו לפופולאריות רבה באנגליה ובאירופה, הן בקרב קהל הקוראים היהודי והן אצל הקוראים הלא-יהודים. הרומנים תורגמו לגרמנית, אך לא התקבלו על דעת יהודי גרמניה, בגלל הפתרון הלאומי הטריטוריאלי שהציעו למה שכונה אז בתמימות "הבעיה היהודית", פתרון בארץ ישראל ובירושלים.¹³ זאת המסקנה שמגיע אליה דוד אלרואי של ד'זרעאלי ברטוריקה משיחית שלא יכלה להתקבל בשום אופן:¹⁴

אתה שואל אותי מה אני מבקש; תשובתי היא קיום לאומי, שאין לנו. אתה שואל אותי מה אני מבקש; את הארץ המוכתחת. אתה שואל אותי מה אני מבקש; תשובתי היא, ירושלים, המקדש, כל מה שאבד לנו, כל מה שנכספנו אליו, כל מה שהשתוקקנו אליו, כל מה שלאחזנו בעבורו, ארצנו היפהפייה, אמונתנו הקדושה, מנהגינו הפשוטים ומסורתנו העתיקה.

ד. ג'בוים לא יהודים

גיבורים נוצרים או לא-יהודים שאולים מן המערכות הספרותיות שסביבם, גם הם לא התקבלו על דעתם של הסופרים. בעיניהם זו הייתה, אולי, האופציה המסוכנת מכולן, ולמרבה הדאבה היא לא הייתה בגדר אפשרות מנותקת מן המציאות: אחת הסכנות המאיימות ביותר בתהליך האמנציפציה הייתה ההתבוללות, ונישואים מעורבים המובילים לשמד החלו להוות איום עוד בדורו של משה מנדלסון, שבנותיו המירו את דתן. בכתבי העת נדחו אופציות ספרותיות כאלה מכול וכול. אפילו בשלהי המאה, ב-1883, תקף פיליפסון חריפות בביטאון את הסופר המומר גיאורג אברס, שבספרו מילה (Ein Wort) תיאר סיפור אהבה ובו יהודי פורטוגלי אציל בשם קוסטא נושא אישה נוצרייה, ובני הזוג מגדלים בת ברוח שתי הדתות.¹⁵ גם הרמן רקנדורף, שהציע אופציה ברוח הרפורמה הקיצונית הזו בסאגה שלו על בית דוד *Geheimnisse der Juden* מסתרי היהודים מ-1865,¹⁶ נתקל בהתנגדות והואשם על ידי מעבדו/מתרגמו לעברית א"ש פרידברג במיסיונריות: "כי [...] רוב סיפוריו [...] הנם גם לזרא באפי מפני ריח המיסיון הנודף מהם".¹⁷ רפרטואר הפתרונות הנרטיביים לסיפורי אהבה מעורבים כאלה כלל שתי צורות: או שהסיפור הסתיים בגילוי שהגיבור או הגיבורה הם בעצם יהודים בלא ידיעתם, נוסח דניאל דירונדה לג'ורג' אליוט,¹⁸ או באסון ובמוות נוסח גיבורי מצודת יורק לאויגן ריספרט (להלן).

מסתבר אפוא שאחת האופציות היותר "בטוחות" הייתה זו של היהודי הספרדי מתור הזהב בספרד המוסלמית, ולאחדיו האנוסים מתקופת האינקוויזיציה.

13. ראו שמואל רוסס, "דניאל דירונדה" בעיתונות ובספרות העברית, מולד ח' 1980, עמ' 39-40, 176-188.

14. תרגום שלי. התרגום המצוי בעברית אינו מדויק, ואילו כאן כל מילה חשובה. ראו בנימין דירעאלי (לורד ביקונסטיל), דוד אלראי: ספור היסטורי מתקופת הגאונים, תרגם א. רוט, ברקאי, ורשה 1924, עמ' 108. ובמקור: Disraeli, Benjamin, *Afroy*, London: Davis 1927 [1833], pp. 162.

15. ב'ארי (הערה 8 לעיל), עמ' 168.

16. במקור: Hermann Reckendorf, *Die Geheimnisse der Juden I-V*, Leipzig: Gerhard 1856-7.

17. על התקפות על גיאורג אברס, ראו Hans Otto Horch, *Auf der Suche nach der jüdischen Erzählliteratur. Die Literaturkritik der "Allgemeinen Zeitung des Judentums" (1837-1922)*, Frankfurt: Peter Lang 1985 pp. 117. על נישואים מעורבים, ראו מרדכי ברויאר, עדה ודיוקנה: אורתודוקסיה יהודית ברי"ך הגרמני, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים 1990, עמ' 221; מצוטט אצל ב'ארי (הערה 8 לעיל), עמ' 193.

18. כמו כן ראו דיון בנושא בזכרונות לבית דוד לפרידברג, אצל ב'ארי, שם, עמ' 189-242. תרגומו/עיבודו של פרידברג מופיע בגרסאות שונות, למשל: א"ש פריעדבערג, זכרונות לבית דוד: קובץ ספורים מדברי ימי ישראל בעקבות הערמאן רעקקענדארף, אחיאסף, ורשה, תרנ"ג 1893; אברהם שלום פרידברג, זכרונות לבית דוד: ספורים מדברי ימי ישראל, מסדה, תל אביב 1958 [1893].

18. George Eliot, *Daniel Deronda*, London: Penguin 1967 [1887].

דגם היהודי הספרדי: מקורה של ההעדפה

הפנייה לספרד הייתה טבעית לחלוטין ליהודי גרמניה במאה ה-19. יהדות ספרד בתור הזהב הייתה מופת לאזרחים שווי זכויות החיים בשילוב עם סביבתם, אנשים גאים, שרים ושועים, המפרים את המדינה ומופרים על ידה.¹⁹ חומרים היסטוריים על התקופה יכלו כותבי הרומנים ההיסטוריים לשאוב ממאגר של ספרות היסטוריוגרפית שנכתבה בנושא, ובאודה רבה, וכן מדגמים ששימשו ברומנים יהודיים ולא יהודיים שנכתבו באירופה באותה תקופה. כך, למשל, דמות היהודייה הספרדייה היפהפייה רבקה, ברומן אייבנהו לולטר סקוט, או היהודיות הנחשקות, כהות השיער והעין, מסיפוריו של ליאופולד זאכר-מאוזן.²⁰

19. ראו Schorsch (הערה 2 לעיל), עמ' 71-92.

עליונותם של היהודים הספרדים על היהודים האשכנזים, שנבעה מן הפתיחות הרבה של יהודי ספרד לעולם האינטלקטואלי שמסביב, הייתה סטריאוטיפ מקובל על יהודי גרמניה, והזרמים הליברליים שבהם אף אימצו את נוסח התפילה הספרדי ועיצבו את בתי-הכנסת הרפורמיים שלהם בנוסח בתי-הכנסת בספרד.²¹ ההיסטוריון אדוארד גאנס, שניהל מאבק עיקש לקבל משרה באוניברסיטה של ברלין, ולבסוף נאלץ להתפטר, פרסם קול קורא אל מיניסטריון הפנים, ובו טען שיהודי ספרד מפריכים את הסברה שבגלל דתם אין היהודים יכולים להשתלב בחברה כאזרחים לכל דבר. כמוהו סבר גם ההיסטוריון מרקוס יוסט. יוסט אף תלה את הסיבה לעליונותם של היהודים הספרדים על פני האשכנזים בכך שמן האחרונים נשללה תחושת החופש הרוחני והגאוה, שהן תשתית הכרחית להתפתחות.²²

20. ראו בן-ארי (הערה 8 לעיל), עמ' 143. לסיפוריו של זאכר-מאוזן, Leopold Sacher-Masoch, *Jüdisches Leben auf Wort und Bild*, Mannheim: Bobsheimer 1892.

21. מאיר (הערה 10 לעיל), עמ' 21.

22. מיכאל (הערה 5 לעיל), עמ' 24.

השקפה זו באה לידי ביטוי בכל הכתבים הפסבדו-היסטוריוגרפיים שלפני המאה ה-19, אשר בכולם הודגשה העובדה שיהודי ספרד המוסלמית היו צאצאי בית דוד, כלומר מגזע המלוכה ומאצילי ירושלים. כך בחיבור סדר הקבלה של אברהם בן דאוד מן המאה ה-12, כך בספר יוחסין לאברהם זכות מן המאה ה-16, כך בשלשלת הקבלה לגדליה אבן יחייא, גם הוא מן המאה ה-16, המתגאה כבר בפתיחה לספר בשושלת היוחסין של משפחתו.²³ גם אצל המשכילים היהודים בני המאה ה-18 ניכרת חיבה יתרה ליהודי ספרד. הביוגרפיות הראשונות שנכתבו במאסף היו של דון יצחק אברבנאל, משה רפאל די אגילר והרמב"ם. משכילים כמו לצרוס בנדוד, שאול אשר ודוד פרידלנדר קיבלו כהנחת יסוד בלתי מעוררת את העובדה שיש פגמים מהותיים ביהדות האשכנזית, ורק חיפשו את הסיבות או את ההצדקות ההיסטוריות לכך.²⁴ באופן סמלי, גם המאמר ההיסטוריוגרפי הראשון שהתפרסם במאסף היה בנושא יהדות ספרד. ראשוני ההיסטוריוגרפיה המודרנית מ"האגודה לתרבות ולמדע" תלו את הסיבות מצד אחד ב"רביניזם", שיצר שעבוד רוחני לרבנים ולתלמוד, ומצד אחר בשעבוד הפיזי בגלות, והקפידו להפריד בין המונח "יהודים" למונח

23. שם, עמ' 17, 40, 63.

24. שם, עמ' 107-140.

"ישראלים" (אצל יוסט) ו"עברים" (אצל צונץ). אפילו ההיסטוריון גרץ, שניתק מעמדתם האידיאולוגית של אנשי "חכמת ישראל", קיבל את יתרונם של היהודים הספרדים כעובדה,²⁵ ודיבר על תור הזהב כעל תקופה שבה "תורת סיני [...] הוארה באור ההכרה הפילוסופית".

הדגם: מופח "הספרדיות" מול "האחר"

להדגמת עיצוב מופת הספרדיות אשתמש בשני רומנים מרכזיים שנכתבו במקורם בגרמנית ונועדו לקהל קוראים יהודי-גרמני; שתי דוגמאות מתוך מאגר גדול בספרות ההיסטורית הפופולארית שנכתבה במאה ה-19.

א. גיבורי מצודת יורק לאויגן ריספרט²⁶

הרומן גיבורי מצודת יורק נכתב בידי אויגן ריספרט (ששמו האמיתי היה ד"ר יצחק אשר פרנקולם) ופורסם לראשונה בגרמנית בהמשכים ב-1834, בשם בעל צלצול מדעי: היהודים ונושאי הצלב באנגליה בימי ריצ'רד לב הארי *Die Juden und die Kreuzfahrer in England unter Richard Löwenherz*. הרומן פורסם כספר בשנת 1861. סמוך מאוד לכך הוא תורגם לעברית במזרח-אירופה, שם יצא בכרך ראשון בלבד. ב-1895 יצא חלקו השני בעברית בתרגומה הידוע של מרים מארקל מוסיזון, שנעזרה בהערותיו של יל"ג. יל"ג גם כתב שבחים על הספר. הרומן תורגם שוב ב-1944 בתל-אביב, על ידי ולפובסקי, שהוסיף הקדמה מפורטת.

Eugen Rispert (Isaac Ascher Frankolm), *Die Juden und die Kreuzfahrer in England unter Richard Löwenherz*, Leipzig: Rollmann 1861 [1842].

לאור הסלקציה והעיבוד של החומר ההיסטורי, רומן זה הוא אולי הביטוי הטוב ביותר לשימוש בנרטיב ההיסטורי לשלילת כל אופציה אחרת לאימוץ, פרט לזו של דגם היהודי הספרדי. ברומן שתי גיבורות, שתיהן יפות ומוצלחות, מלכה והדסה, שני שמות מלכותיים על פי האטימולוגיה והמסורת. אלא שמלכה מתאהבת באביר אנגלי אלמוני המציל אותה מידי המון פורע, והיא דוחה את ארוסה היהודי. הדסה, לעומת זאת, מתאהבת בארוסה של מלכה, דון יוסף בן משה בן אבודל, שהגיע מפורטוגל לחגיגת האירוסין.

למלכה מתברר שמושיעה, האביר האלמוני, אינו אלא ריצ'רד לב הארי, המתהלך ביוורק בעילום שם, אך היא נוכחת בכך רק ביום ההכתרה שלו למלך. בל נטעה, גם המלך מתאהב במלכה: האהוב הלא-יהודי הוא הסובלימציה של כל האהובים הגויים האפשריים, או הבלתי-אפשריים, המלך ריצ'רד בכבודו ובעצמו. אך גם הפתרון הוא קיצוני: מלכה, שאינה פוסלת המרת דת למען אהובה העלום, נופלת למשכב משברון לב ומתה כשמתברר לה שמדובר במלך אנגליה. יהודי קהילת יורק, כ-500 במספר, נספים במצודה, בהתאבדות קולקטיבית, כדי שלא ליפול קרבן להמון המשתולל. מי שנשארת בחיים, גם לאחר ההתאבדות הטרגית של יהודי

יורק, היא הדסה, ואיתה שורד אהובה הספרדי, המתגלה כגיבור חיל. אם נזכור שסיפורים על קידוש השם לא היו חביבים דווקא על הזרם הרפורמי היהודי-גרמני, נראה שהסיבה לבחירה באפיזודה היסטורית זו, המשוכתבת כך שאינה משאירה מוצא אלא ב"ספרד" סמלית, נעוצה בצורך להציג את האלטרנטיבה של הגטו מול זו של ה"ספרדיות" בדיוק בדיכטומיה כזו, מתוך הכרה שיהודי גרמניה יודעים לקרוא את המשוואה גרמניה-ספרד ואת הנאמר בין השיטין.

הגיבור החדש מתואר הן כשלעצמו והן בניגוד לאחר. מלכה משווה את אבירה המושיע לבחורים החיוורים והכפופים שהיא מכירה מן הגטו. לראשונה היא פוגשת בגיבור אצילי שהוא גם גיבור שרירים, אחד הראשונים בספרות היהודית החדשה.

ריצ'רד, למרות סגולותיו הרבות, אינו ניחן בסגולות רוחניות, ולפיכך עולה עליו דון יוסף, האציל היהודי הספרדי. הנה שני קטעים המדגימים את ההשוואה המשולשת, המשמעותית כל-כך ליהודי גרמניה: יהודי אשכנזי, יהודי ספרדי וגוי.

וכי מה סבורים אתם? שדומה הוא לאחד הבחורים משלנו כאן, או לאותם צעירים הבאים אלינו מצרפת וגרמניה, שאינם יודעים לעמוד ולשבת כראוי, וחותרם ה"לא יצלח" טבוע בחטמם? לא ראיתם עדיין יהודי בן ספרד. זה מהלך בעולם כאחד הנסיכים, בן חורין חופשי וגא, ואינו יודע כלל כפיפות-קומה מהי. ואף אמנם אציל הוא! דון! ואומר לכם בלב תמים, דון אשר כזה כבודו גדול בעיני מכבוד אחד הרזונים האנגלים, המפור כוחותיו ונכסיו לריק [...]»²⁷

איש צעיר, אשר דוגמתו לא ראה ברוך עד עכשיו בין צעירי היהודים. קומה זקופה, הליכות אציל, אשר כל צל של עבדות, של הכנעה לא נראה בו. דומה שהאיש הזה נועד לשלטון [...] העלם הזה היה בעיניו כדמות מימי הזוהר של עם ישראל. כך ודאי היה מראה יהודה המכבי, בהכותו בגבורת עלומים את צבא אנטיוכוס. כך היה, אל נכון, מראה יוחנן הורקנוס המלך, בגברו על האדומים ובכבשו את שומרון. ברוך היה שוכב בלילות על משכבו, ומעלה לפניו בהתלהבות דמויות מפוארות מדברי ימי ישראל. זה היהודי ברוך, שכל ימיו נאלץ להתרפס לפני גדולים ושרים מעם הארץ, ביקש תנחומים לנפשו.²⁸

27. אויגן ריספרט, גיבורי מצודת יורק, תרגם ועיבר מ.ז. ולפובסקי, עם עובד, תל-אביב תש"ד [1834], עמ' 69. וראו מאמרו: ניצה בן-ארי, "ריצ'רד לבי-הארי ומלכה היהודייה מירוק: רומן היסטורי לבני הנעורים מאת אויגן ריספרט, 1842", עולם קטן 2004, עמ' 80-90.

28. ריספרט (הערה 27 לעיל) עמ'

הפחד, אשר נטל מיהודי אשכנז את כבודם, לא היה קיים בקהילות ספרד המוסלמית, שם התפתח היהודי בגופו וברוחו. הנה הסבר הנראה כאילו הוא לקוח מכתבי יוסט וצונץ:

אתם, הנוצרים, השפלתם אותנו, דיכאתם אותנו, רמסתם יום יום את כבודנו בעפר, וכך שנים על גבי שנים, עד כי רוח הגבורה של האבות ניטלה ממנו [...] אך עוד ישנה ארץ אחת באירופה, אשר שם לא ירעו בני עמי פחד. אני מתכוון לספרך. שם עוד שמר היהודי על צלם האלוהים, על כבוד האדם....²⁹

29. שם, עמ' 206.

היהודי הספרדי מוצג גם בניגוד לאציל הספרדי הלא־יהודי. כך למשל בספרו של מרקוס להמן, בית אגולאר (משנת 1873, תרגם מ. מבש"ן מ־1949), מתואר היהודי כאציל ספרדי משופר:

האיש היה יפה תואר, מראהו ככזו שלושים שנה. דמות פניו כדמות פני כל הספרדים לכל דבר: רק אם יתבונן בו איש היטב, וראה והנה הוא מהיר מעט במעשהו מן הספרדים המתנהלים בכבודות ובעצלותיים בכל הליכותיהם כמשפט האצילים. ודונה אנונציאטה היתה [...] כלילת יופי, לא היתה אשה יפה כמוה גם בארץ ספרד המתהללת ביפי נשיה.³⁰

30. ד"ר מרקוס להמן, בית אגולאר. סיפור

מחיי האנוסים בספרד, תרגם מ. מבש"ן,

ירעאל, תל־אביב 1947 [1873], עמ' 5.

Ludwig Philippson, *Yakob Tirada*, 31

Leipzig: Leiner 1867

ב. יעקב טיראדא ללודוויג פיליפסון³¹

דוגמה שנייה לשכתוב מגמתי של ההיסטוריה יש ברומן הידוע יעקב טיראדא *Yakob Tirada*, שנכתב ב־1867 (תורגם לעברית ב־1881 על ידי ר' ש"י פין בוויילנה), המגלם ביתר שאת את האידיאליזציה הרומנטית שנעשתה לגיבור הספרדי החדש. הרי אפיונו של היהודי החדש, כפי שניתן לגבשם מתוך הרומן של פיליפסון:

- טיראדא הוא יהודי ממשפחת אנוסים שחזר ליהדותו מהכרה ומבחירה, לאחר שגדל במנזר ויכול היה לעלות במדרגות הכמורה והמעמד. הוא נחלץ מידי האינקוויזיציה ממש ערב העלאתו על המוקד, ומאז נשבע להציל כמה שיותר מבני אחיו המעונים.
- גבורתו של טיראדא היא מוסרית: כאשר מזדמנת לו שעת כושר, והצורך – הרוזן מאלבה – נמצא ישן לפניו, הוא אינו רוצח אותו.
- גבורתו היא רבת תושייה ותבונה: הוא גונב את האיגרות החתומות בידי הרוזן ואמורות לכפות את הדת הקתולית על תושבי הולנד ולהטיל מסים נוספים. הוא מנצל הזדמנויות וקשרים על פני אירופה כולה.
- גבורתו היא גם גופנית: הוא מפקד על אונייה המכניעה אונייה מן הצי הספרדי ובכך סוללת את הדרך לניצחון אנגלי. הוא ואונייתו נלחמים לצד דרייק והצי האנגלי במלחמתם בספרדים. בכוחו ובגבורתו הוא ממלט מסכנת מוות את המלך הפורטוגלי דון אנטוניו, הנמלט מהמלך הספרדי פיליפ, ומביאו לחצר המלכה אליזבת.

בשילוב זה של תכונותיו הוא הופך לאזרח מועיל ומקובל על סביבתו היהודית והנוצרית כאחד. בכוחו ובשכלו הוא מסייע להולנדים לגבור על שלטון הדיכוי של מלך ספרד, וכגמול הוא זוכה לרשיון לו ולכל היהודים האנוסים שעמו לשבת קבע, הם וצאצאיהם, באמסטרדם.

תיאורו הפיזי אינו רק עדות לכוח, אלא הוא שילוב אופייני לדגם של יופי, גבורה ויגון טרגי:³²

האיש הזה היה גבה קומה יפה תואר, וכעודו כעצם עלומי ימיו נראו אותות עמל ויגון על פניו, עיניו מפיקות בינה והשכל וכולו אומר אומץ רוח וכבירות כח לב.

אופייני עוד יותר הוא תיאורו בניגוד לדמות האשכנזי, ולא עוד אלא בניגוד לרב היהודי, רבי אורי, רבה של העיר אָמְדן. טיראדא בא אל הרב לבקש מחסה לאחיו האנוסים. תגובת הרב האשכנזי פחדנית ממש: הוא חושש פן יבולע לקהילה כולה בגלל האנוסים, הוא אף חושש שבני הקהילה יתנכלו לאנוסים בשל כך (!). לעומת זאת הוא מציע לבוא לכל מקום מקלט שהמסכנים ימצאו בעתיד, ולהכניס אותם כדת וכדין בברית אברהם אבינו.³³

33. שם, עמ' 120-122.

ויעקב עמד לפני רבי אורי הזקן. עד כמה נפרדו ונפלגו שני האנשים האלה בעמדם איש לקראת רעהו במראיהם ובטעמם, בני שני ענפים אשר יצאו חוטר מגזע אחד, מה רב ועצום השוני בין בני הענף אשר פנה נגבה (ספרד), ובין בני הענף אשר פנה צפונה (אשכנז), בן הנגב מלא חיים גאון עז נדיבות ותושיה, עיניו מפיקות נגה וכולו אומר כבוד. ובן הצפון דל התואר ורזה המראה הולך שחוש דכא ושפל רוח, ובגדיו השחורים אזורו השחור על מותניו וכובע האדרת אשר בראשו יעידו ויגידו כי חושך ישופהו.

ממש בתחילת המאה ה־20, כאשר יצא מקס נורדאו בדרישתו הידועה ליהדות עם שרירים, Muskeljudentum, בכתב־העת היהודי לספורט הדגם הספרותי של היהודי החדש מושרש דיו, ופנתיאון הגיבורים כבר התרחב כדי להכיל גם דמויות של גיבורים מיתולוגיים כבר־כוכבא וכיהודה המכבי, שניהם פרי החיפוש היהודי אחר אינוונטר גיבורים יהודי חדש, שהלך והתרחב וקיבל משמעות לאומית, למרות רצון הכותבים הראשונים. ככל שהדגש עבר לפסים הגופניים, הלך וירד ערכן של תכונות המוסר, השכל והרוח.

34. ראו: Max Nordau, "Muskeljuden", *Jüdische Turnzeitung*, June 1900, pp. 10-11.

הרומנים שנכתבו בידי יהודי גרמניה תורגמו רובם ככולם במחצית השנייה של המאה ה-19, לעתים באידיאלוגיה לאומית שונה לחלוטין מרוח המקור, וזכו להצלחה עצומה במזרח-אירופה. ראוי להדגיש כי לא מדובר בתופעה בודדת, אלא בתנופת תרגום ועיבוד מסיבית, המעידה על כך שהסיפורים ענו על צורך בסיסי ודחוף ביותר ליצירת דימויים חדשים, מערכת סמלים חדשה ואינוונטר גיבורים חדש. במזרח-אירופה הם חברו לרומנים ההיסטוריים שתורגמו מאנגלית ולרומנים העבריים כגון אלה של מאפו, והשתתפו בגיבוש התשתית ליצירת דגם ה"עברי החדש", שממנו צמח אחר כך דגם הישראלי או הצבר. לפני ואחרי קום המדינה הם השתתפו ביצירת אינוונטר גיבורים וטקסטים לספרי לימוד שונים כמו מקראות ישראל.

בתקופת חיבת ציון והתעוררות הרגש הלאומי, הונגד העברי החדש גם ליהודי מן הגטו וגם לבחור הישיבה, הלומד כל היום: כך אצל פרידברג בספרו זיכרונות לבית דוד מסוף המאה. פרידברג אינו שותף לאהדה חסרת הפשרות של יהודי גרמניה ליהודי ספרד; בעיקר יוצא כעסו על רקנדורף, שנמנע מלתאר פוגרומים ורדיפות, ורואה בהשכלה נוסח גרמניה – ולא בשיבת ציון – את הפתרון לשנאת היהודים. אך גם הוא מלא התפעלות מן המופת של שרים ושועים יהודים בחצר המלך הפורטוגלי:³⁵

35. פרידברג (הערה 17 לעיל), עמ'

אל הארץ הזאת נמלט גם האנוס דון יואן די שיביליה, וישב בליסבון הכירה. שם שב אל אמונתו ועמו וכבוד שמו. ממנו יצא חיטר, גבר חכם בעוז, דון יהודה אברבנאל, שהיה שר האוצר לדון פרנאנדו, אחי המלך דוארטו, ויהי נשיא בישראל ומעוז לעמו ככל אבותיו. וממנו גדל שם כבוד בנו, השר הגדול, דון יצחק אברבנאל, אשר מנעוריו גדלהו דון יהודה אביו בתורה ובחכמה וככל תושיה, ובעודו בבחרותו חבר ספרים באמונה ומחקירה, וכאשר גדל שם כבודו בין שרי הממלכה, בחר בו המלך אלפונזו החמישי ויקרבהו אליו, וישימהו לשר אוצר, ויהי לו דון יצחק לאוהב ויועץ משרים, וקציני בית ברגנצה, הנחשבים על משפחת המלוכה, אהבוהו [...]

36. ש.ש. קנטורוביץ, האנוסים: 1900 מימי האנקוויזיציה ב1900. ע"פ ספרה של גרציה אגולאר והספר "עמק הארזים" לא.ש. פרידברג, ברקאי, ורשה 1920, עמ' 27; גרציה אגילר, עמק הארזים. מעובד על פי תרגומו של א.ש. פרידברג בידי יעקב שטיינברג, אמנות, תל-אביב 1939, עמ' 28.

ברומן האנוסים מ-1928, שהוא עיבודו של ש.ש. קנטורוביץ לעמק הארזים (שהוא עצמו תרגומו/עיבודו של פרידברג לספרה של גראציה אגולאר מ-1834), כמו גם בעיבודו של יעקב שטיינברג מ-1939 לתרגומו זה של פרידברג, יש ניסיון להסביר את הדמיון בין היהודים והאצילים הספרדים ברצונם של שועי ספרד הלא-יהודים להתחתן במשפחות האנוסים היהודים. הרי תיאורו של דון פדרו הצעיר, גיבור בכוח וברוח, חביבו של המלך פרידננד, וההסבר בצדו:³⁶

העלם הזה ספרדי הנהו. מעלו קצר וכפול בכנפו הימנית מעל כתפו אל מול ערפו. חשב אפודתו כסף וזהב מעשה רקמה, אליו מצומדת חרב גבורים, חרב גאוותו, כי מידי המלך פרידינאנד נתנה לו על עז רוחו וגבורות ימינו. העלם הזה ספרדי הנהו לכל מראהו והליכותיו; ובכל זאת תענה בו הכרת פניו, כי מעם אחר הוא, ומוצאו מקדם, מארץ הירדן. כי מאז חדלו לצרור את יהודי הארץ הזאת המירו רבים דתם, וכאשר חדלה אמונתם להיות למפגע להם, עלו מעלה במעלות רוחם ושמשם גדל בארץ ואצילי ספרד עמם התחתנו. כן התערבו שני העמים יחדיו, ולא נפלאות היא, כי נפגשו לפעמים איש ספרדי ממרום עם הארץ ומראהו כאיש יהודי בצלמו, כדמותו. גם על פני העלם הזה נכר מוצא ישראל.

פרידברג אף מעדיף לתאר את בר־גיורא ממצדה, העברי החדש, כניגוד ליהודי מן השטעטל. כאן כבר ניכר שימוש באשכול אלמנטים מן היהודי הספרדי בשילוב עם אלמנטים הלניסטיים מסוננים;³⁷ אבל התוצאה זהה – גיבור חיל יהודי שמי/הלניסטי, שחום־עור, שחור שיער ובעל שרירים, כפי שדרש גם נורדאו באותה תקופה:

אמנם היה כגיבור הודו, ומראהו וכל הליכותיו נתנו עדיהם כי לא מבית המדרש יצא האיש הזה לצבוא על חילו. שמש ארצנו שזפתהו, רוח צח שפיים אמצתהו והרי יהודה ואדום הדריכו נפשו עוז. עורו כהה, שערותיו שחורות, עיניו כגחלי אש צפים בשלג, אפו יפה, שפמו מגדל וזקנו עגול וקצר [...] כתפותיו רחבות וכל יצוריו כברזל עשות. חסון הוא כארז הלבנון ומהיר כעפר האילים [...].

גם העברייא היפה מוצגת אצל פרידברג כבעלת יופי ספרדי "כהה". ציפורה, המתייצבת לימין אהובה במאבק ברומאים ובמתייוונים, מוצגת בניגוד לביריניקה, אהובת טיטוס המתבוללת, הבחירה:³⁸

עיני שתי הנשים נפגשו, ועיני כל פנו אליהן להתבונן בהן. האחת ברה כחמה, עיניה יונים, שערותיה כפז, לבושה משי ורקמה, פניה מלאים ומפיקים ענג ועדנים – כלה טפוס בת יפת, אשר במקרה יתראה לעתים בקרב עמנו. השניה יפה כלבנה, עיניה כעיני היעלה, שערותיה ככנפי עורב, לבושה פשתה כהה קרוע מול לבה, כי מתאבלת היא על אביה. פניה ארוכים מעט ומפיקים תם ואמונת אמן. אך רום מצחה וקשתות גבותיה, ארך עפעפיה, גבה אפה היפה וצל־תכלת קל המכהה מעט את עורה הרך והרק – כל אלה יעדו כי בת שם ועבר היא, בטפוס הנעלה, השמור

37. על ה"הלניזציה של היהדות" בעקבות העניין הרב בתקופת בית שני, ראו יעקב שביט, היהדות בראי היוונות והופעת היהודי ההלניסטי המודרני, עם עובד, תל־אביב 1992, עמ' 80. הציטוט מתוך זכרונות לבית דוד: קובץ ספורים מדברי ימי ישראל, בעקבות רעקנדארף בספרו "Geheimnisse der Juden", מאת א"ש פריעדבערג (ווארשא: אחיאסף), 1893 – 1900, פרק 5, עמ' 423; וראו דיון אצל בן־ארי (הערה 8 לעיל), עמ' 241.

38. זכרונות לבית דוד (הערה 37 לעיל), פרק 6, עמ' 410.

באצילי בני עמנו; יפה פרי תאר אשר גמלתהו שמש ארצנו,
שמש צדקת זרחת על ארץ השירה והנבואה!

למרות הביקורת הנוקבת של פרידברג על השכלת ברלין ועל התבוללות
בנות היהודים, הוא אינו יכול שלא להסביר בגאווה לא-מוסתרת כיצד
היופי הכהה ו"הדם המזרחי הרותח", המלווה בשאר רוח ובחן ההשכלה,
מושך את לב הגברים הגויים:³⁹

39. שם, פרק 20, עמ' 245-246.

השרים הצעירים העומדים בהיכלי מלך מאסו בבנות אצילי
הארץ, האווזות הפתיות אשר כל חכמתן היא שמירת חוקי
הארץ ודיני הכריעות וההשתחוויות לכבוד המין השני, והן קשות
וכבודות וקרות ומוצקות כפסילים נטועים במסמרים בל ימוטו
– ויבחרו תחתן בבנות היהודים העשירים, ששם חן ויפי נפגשו,
עשר והשכלה נשקו; שיחותיהן ערבות וחרוצות ותנועותיהן
מלאות רגש והתעוררות לחיים; שם הים המזרחי רותח כסיר
נפוח, העורקים יהלמו ברגש איתן, והשחוק והשעשועים
והמהתלות והמצהלות לא יחדלו לעולם.

ואף על פי כן, בצד סטריאוטיפ היופי הכהה והדם המזרחי, פרידברג אינו
שוכח דגם מקביל, זה של שושלת בית דוד. הוא מתאר את יופייה של
מרים החשמונאית, ששיערה זהוב, עיניה תכולות, אפה ישר ונחיריו דקים,
ולמרות הכול "עבריה היתה בחייה, חשמונאית במותה!" ובסתירה לתיאורו
הקודם, ואף בדחייה מסוימת של הדגם הספרדי, הוא מתאר מרים אחרת,
הנישאת לבן מלך הכוזרים, גם היא נצר לבית דוד:⁴⁰

40. שם, פרק 12, עמ' 286.

בת שבע עשרה שנה היתה בעת ההיא, וכילידת ארץ הקדם
התפתחה כלה ותהי כלולה בהדרה כתמר פורחת. ונוסף על יפיה
ותפארתה הכי נפלאה בזהב שערותיה ותכלת עיניה – הסימנים
היפים שבהם תצטינה בנות משפחתנו לעתים לא רחוקות, לאות
ולמופת כי מוצאן מבית המלוכה בישראל, כמראה הזה היה
למרים החשמונאית, לכיריניקה אחות אגריפס, לאביגיל הקטנה,
בת יהושע הגרסי, לפנינה מלכת תימן ולצנה הנאדרה, הנוקמת
נקם משפחתה ועמה מאת הנביא המשלמי.

מרגע שתקופת גיבורי התנ"ך נפתחה בפני כותבי הרומנים ההיסטוריים,
בשלהי המאה ועם צרכיה של תקופת התחייה, התמזגו אלמנטים
"שמיים/הלניסטיים" אלה לדמותו הגברית של העברי החדש, בן דמותו
של העברי הקדום, ובאמצעות שרשור מסמני יופי מקראיים יצרו את
האידיאל המחודש. אין תמה, אפוא, שלעתים הוא שזוף משמש ולעתים
הוא "צח כחלב". כך הוא מצטייר אצל מאפו, למשל, בדמות הסמלית של
הרועה, אמנון:⁴¹

41. אברהם מאפו, אהבת ציון, ירושלים,
תל-אביב תשכ"ב [1853], עמ' 22.

שימי נא עינייך אל העלם הרועה, אשר ישיר את שירו; ראי את קווצות-תלתליו השחורות כעורב ואת ספיר-גורתו! הנה הוא צח כחלב, זך משלג; מה אדמו לחייו ומה נעים קולו והן-שפתיו. גם מחזיק הוא קשת בידו; לו חבש כובע כראשו, כי עתה היה כגיבור הודו במלחמה.

המפגש עם הגשמת הציונות – העלייה לארץ-ישראל – היה משמעותי ביותר מבחינת ייצוגי הדגם הספרדי, שהחל לאבד ממרכיביו החשובים. האתוס הציוני, מימין ומשמאל כאחד, אשר ביקש לחזור לתקופת התנ"ך הקדומה תוך ביטול מאות שנות גלות, אותו אתוס שראה בעבודת הכפיים, בשיבה אל הטבע ובשיבה אל הגוף את המרפא לחוליים הנשיים-יהודיים שהוקעו בתיאוריות פסיכולוגיות חדשות כמו זו של אוטו וייניגר, חיזק את הדגם של העברי החדש בכך שהעצים עוד יותר את המרכיב הגופני ואת מרכיב הבריאות המינית,⁴² על חשבון תעצומות הרוח. שוב אין דגש על תושייתו הרבה של הגיבור או על בינתו, כמו שלא מוזכרת תרומתו הרבה לחברה כאזרח שווה זכויות, פורה ומפרה. יש גם שבירה מסוימת של דגם האדם ההלניסטי, שאין בו חציצה בין ה"אדם הטבעי" וה"אדם התרבותי".⁴³ למעשה ניתן היה לראות פה מעין נסיגה לדמותו של המלך ריצ'רד, האביר הלא-יהודי מגיבורי מצודת יורק, לולא הצטרף עתה אל אשכול האלמנטים הספרדי-שמי-הלניסטי-תנכ"י מרכיב חדש-ישן, והוא הפרא האציל, השיח' הבדואי. סופרים כמשה סמילנסקי, שמאז 1898 פרסם עשרות סיפורים ומסות בעיתונות העברית בארץ ובגולה, בכתבי עת כהפועל הצעיר, העומר או בוסתנאי (שאותו ייסד ב-1929 ובעריכתו השתתף) הוסיפו נופך ערבי-רומנטי לדגמי המאה ה-19. בהתאם לצרכים החדשים, מה שבולט בדמותו של הפרא הגא, פרט לאלמנטים הגופניים-הארוטיים החזקים, הוא החיבור הישיר אל נוף הארץ ואדמתה. אלמנטים רוחניים סולקו מדגם זה כמעט לחלוטין. ניכר בכך המשך לפילושמיות הרומנטית שהייתה נחלת הספרות האנגלית, למשל, עוד בשלהי המאה ה-19, ומצאה ביטוי בדמותו של דניאל דירונדה של ג'ורג' אליוט, אך גם בדמויות לא יהודיות כמו לורנס איש ערב המיתולוגי. במסגרת עיצוב פרטואר הדגמים שהרכיב לבסוף את העברי החדש, נעשתה בספרות היישוב רומנטיזציה של הערבי האצילי והשורשי, הבדואי הגא, שהוא וסוסתו האצילה מחוברים לנוף הארץ. משה סמילנסקי עצמו, איש "ברית שלום", שהיה נערץ על ערביי ארץ ישראל בכינוי חווג'ה מוסא, שימש ראש גשר בחיבור בין דגם היהודי הגא ודגם העברי החדש. תוך סכמטיזציה של תכונות וסלקטיביות בבחירת ה"מזרחיות" הרצויה, הוא ודאי הושפע ממודל נוסף, מודל אוקראיני, שגם הוא עבר פישוט: הבדואי השודד הגיבור בא במקום הקוזאק, והפלאח – במקום האיכר האוקראיני.⁴⁴ הנה לדוגמה תיאור בן השיח' מן הסיפור "אישי", מתוך בני ערב, כרך 5, 27:⁴⁵

ולאותו השיך בן יחיד, בחור יפה-תואר ומלא כוח עלומים, רענן

42. ראו דוד ביאל, ארוס והיהודים, עם עובד, תל-אביב 1992, עמ' 251. ליצירת היהודי החדש, ראו גם אניטה שפירא, יהודים חדשים, יהודים ישנים, עם עובד, תל-אביב 1997.
43. שביט (הערה 37 לעיל), עמ' 83.

44. איתמר אבן-זהר, "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילדית בארץ ישראל 1882-1948", קתדרה 16, 1986, עמ' 174.

45. משה סמילנסקי, "בני ערב", כרך חמישי בכל כתבי משה סמילנסקי, התאחדות האיכרים, תל-אביב תרצ"ד.

ושחרחר. לו עיניים לזהטות באש הנוער, ובלורית לו שחורה כעורב. ולו כלי זין אשר כמוהם לא ראה עוד כל פלח, וסוסתו השרוקה – אחת היא בכל הסביבה. וכשהיה השייך הצעיר רוכב על סוסתו האבירה, ורמחו הארוך נוצץ ומתהפך באויר, ובלוריתו השחורה נופלת על פניו – היתה כל הסביבה כאילו מלאה מהווייתו של זה, והוד למקום וקסם של חן וגבורה מסביבו. וכגודל עושרו, יופיו וגבורתו, כן גדלה נפשו הנדיבה...

האלמנט הארוטי, שהיה רק מובלע בתיאוריהם של הסופרים היהודים-הגרמנים או המזרח-אירופים, בולט בסמלים כמו כלי הזין והנעורים השופעים און. מדמות השייח' הבדואי הצעיר סוננו התווים החיצוניים השבלוניים – סוסה אצילה, נשק, עבאיה מתעופפת ברוח – ושובצו אל דמות המופת הרומנטית, כמו זו של עמשי השומר מסיפורו של יעקב רבינוביץ':

חזה הרגישה עצמה כמו בעולם אחר: כמשוגעה היתה בהדהיד אותה עמשי על סוס, יחד היתה לנה עמו בשדה, בהרים ופעם גם במערה.⁴⁶

46. יעקב רבינוביץ', נודודי עמשי השומר,

מצפה, ירושלים ותל-אביב תר"ץ 1929,

עמ' 144.

כך מתארת חיה יגאל את דמות בעלה, השומר הנערץ מרדכי יגאל, שדמותו, בלוויית תווים מדמותו של יוסף לינסקי, שימשה אולי לעיצוב דמות עמשי השומר:⁴⁷

47. מצוטט אצל נורית גוברין, מפתחות,

אוניברסיטת תל-אביב, הקיבוץ המאוחד,

תל-אביב 1978, עמ' 37.

לבוש היה חליפה כחולה ספורטיבית, אבנט אדום לחלציו, חגורות משוכצות כדורים משולבות על חזהו, נשקו על ירכיו, סוסתו אצילה, רקדנית, והוא עצמו אביר לתפארת, יפה בין יפים. [...] לי הקדיש תשומת לב רבה, הזמינני לטיולי רכיבה בסביבה ובשעות הפנאי חיפש קרבת.

לשני מפגשים נוספים שהתחוללו בארץ, עם הספרדי מן היישוב הישן ועם העולה החדש המזרחי, תפקיד משמעותי בערעור סטריאוטיפ הספרדי הגא, אם כי חשוב להדגיש שכאשר מדובר בדגמים ספרותיים לחיקוי, לא חייב להיות קשר בין הספרות ו"החיים". לא זה המקום לתאר את המפגש עם העולה מארצות ערב ואת השתקפותו בספרות העברית החדשה, נושא מורכב ורב-פנים שראוי לתשומת לב כשלעצמו. אך ראוי לעמוד בקצרה על פן מסוים בגורלו של הדגם, בעקבות המפגש המציאותי הלא-רומנטי עם היהודי הספרדי תושב היישוב הישן.

מסתבר שדגם הספרדי איש התרבות זקוף הקומה לא זכה להמשך בספרות הריאליסטית הכתובה בידי ספרדים, ספרות שתיארה את הספרדים ילידי היישוב הישן בארץ באור לא מחמיא לחלוטין, נוסח ספריו של יהודה

בורלא, למשל. בסיפוריו המתארים את תושבי חברון או ירושלים, כמו לונה מ-1926 או אשתו השנואה מ-1928, מתוארות דמויות שלא נתפסו כחורגות במשהו מדמות היהודי הגלותי; הן אינן בריאות, אינן שופעות עלומים ואינן עובדות את האדמה. הן קשות, חולות ומעוותות, והן אינן מוצגות כגשר ישיר לגיבורי התנ"ך. הן "היהודי הישן", ולפיכך לא הוטענו מטען אידיאולוגי "חיובי". בסיפור בשם הסמלי "זהב", שזכה להיכנס לקובץ מקראות ישראל (הנוסח שבידי הוא משנת 1979), מתאר יהודה בורלא את אביו, אשר בהתקרב חג הפסח מודה שאינו יכול לקנות את "כל הדרוש לחג", כי אין לו פרנסה. הנה תיאור הפרנסות של מקורביו ושל אביו, כהד מן השטעטל, מה"לופטגעפטן" שיהדות גרמניה, ובעקבותיה העברים החדשים, ביקשו להעביר מן העולם:⁴⁸

עמד והסביר לי בלשון מתונה ורכה, שהלה, ח' משה הקברן, רווחיו גדולים. בעד בניין "צורת קבר", קבר פשוט, מקבל שכרו שניים, שלושה "נפוליונס זהב", ואין יום שאין בו מת. הוא – יש לו. יש לו רב. והסוחר – סניור ישעיהו – סוחר גדול הוא במיני בד יקרים, ויום-יום חופן מלוא ידיו זהב. "ואני – אמר בקול דכא – אין לי כלום. פרנסתי מן האוויר, מן הרוח, משה"י פה", קמעה מכאן וקמעה מכאן – אין לי דבר, אין לי אחיזה.

ההתמזרחות זכתה לפריחה רומנטית בתקופה העותומאנית, אך הלכה והתפוגגה עם כינון המנדט הבריטי. ככל שגברו מאורעות הדמים לקראת סוף שנות ה-30, וגברה ביישוב ההכרה שהמלחמה היא בלתי נמנעת, כן גבר הצורך במודל ה"שומרי" הגברי, הרוכב, קשוח ושותק, על סוסתו. אולם בתקופת הפלמ"ח נותרו מן הבדואי האציל הזה רק אלמנטים חיזוניים מפושטים (כמה פרטי לבוש מסוגננים, סוסה אצילית, קפה מבושל על הגחלים) ורפרטואר מובחן של מילים בערבית.⁴⁹ דגם הצבר הלך והתגבש בשנות ה-40 וה-50, והוא היה "אשכנזי" בעיקרו, גם אם חסון, זקוף ובעל בלורית. הכינוי האליטיסטי "צבר" הפך שם נרדף לצעיר אשכנזי, יליד הארץ, רצוי אך לא בהכרח, שעבר את המסלול הדרוש של בית-ספר ראוי, תנועת נוער, הכשרה בקיבוץ, פלמ"ח. מסלול נייעות זה, שהכשיר אליטות, היה מסיבות שונות סגור בעיקרו למזרחיים.⁵⁰ במאמר שהתפרסם לאחרונה על זהרה לביטוב, כותב יחיעם וייץ על ה"אחרים" שנדחקו אל הצד:⁵¹

רקעה של זהרה לא היה מקרי: כל סמלי הגבורה כולם נולדו וגדלו במשפחות הקשורות לאליטה היישובית: רפי מליץ מעין-חרוד היה בנו של הסופר דוד מליץ, מחבר הספר "מעגלות", שחולל סערה בתנועה הקיבוצית; אהרן שמי, המכונה "גי'מיי", היה בנו של הפסל הירוע מנחם שמי (שמידט); דני מס, מפקד ה"ה", היה בנו של ראובן מס, מייסד הוצאת ספרים חשובה;

48. יהודה בורלא, אשתו השנואה ר'לונה, דבר-מסדה, תל-אביב 1964 [1942]; יהודה בורלא, "זהב", מקראות ישראל חדשות, עורך נתן פרסקי, מסדה, גבעתיים 1979, עמ' 120.

49. לתופעת ההתמזרחות, ראו זיו אלמוג, הצבר – דיוקן, עם עובד, תל-אביב 1997, עמ' 1-290.

50. שם, עמ' 157-191. וראו בשמת אבן-זהר, "כניסת הדגם של 'העבוי החוש' לספרות העברית", מיתוס וזיכרון, דוד אוחנה ורוביט ס. וסטריין, עורכים, ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים 1993, עמ' 269-289.

51. יחיעם וייץ, "מגש הכסף", הארץ, 22.12.03.

טוביה קושניר היה בנו של הסופר שמעון קושניר, איש העלייה השנייה, ודודי, יחיעם וייץ, היה בנו של יוסף וייץ, מראשי הקרן הקיימת ומאבות ההתיישבות.

בין הגיבורים האמיתיים היו אנשים "אחרים", כמו מקבלי "אות הגבורה" אמיל בריג או סימן טוב נגה, אך סמלי הגבורה היו צברים, אשכנזים ובני-טובים שעברו את המסלול הרגיל והמקובל של בני הארץ (בית ספר ראוי, רצוי הגימנסיה העברית או ביה"ס הריאלי, תנועת נוער חלוצית, הכשרה בקיבוץ והפלמ"ח). במידה רבה כך הנציחה האליטה את עצמה. הסמלים האלה לא "נולדו מן הים", כפי שתיאר משה שמיר את אחיו אליק בספרו "במו ידיו", אלא באו מרקע סוציולוגי ותרבותי מובהק וברור.

כחלק מן הריפוי הברדצ'בסקאי, שביקש למחות את הרוחניות היתרה של היהודי הגלותי, הייתה בין מידותיו של הצבר הנטייה להתרחק מעניינים שברוח, להתרחק מן האינטלקטואליות "הדקדנטית" ולשמור על תדמית הפועל, החקלאי, השומר. המרי באינטלקטואליות היה גם ביטוי למרי בתרבות הקפיטליסטית, והעיסוק ברוח – חלק ממותרות של חברה שיש לה שפע פנאי. המעלות שהפכו את היהודי הספרדי בעיני יהדות גרמניה לנעלה מסביבתו הלא-יהודית – הבינה והגדולה הרוחנית – התחלפו במודל הצברי בשבלונויות מחשבתית, בדלות העולם הרוחני ובתחושה יהירה של אליטזם ועליונות על "האחר".⁵²

52. אלמוג (הערה 49 לעיל), עמ' 176.

גם בספרות העברית החדשה לא השתנה מעמד ה"ספרדיות", והגיבורים הספרדים בספרות העברית המודרנית הם בעייתיים ורחוקים מלסמל את החלופה הבריאה ליהודי הגלותי. גיבורים חתרניים, כמו אלה שהציב דוד שחר החל משנות ה-60, בורגנים ספרדים גאים כמר גבריאל לוריא עם מקלות הליכה בעלי גולת כסף, לא יכלו להתקבל כמודל לחיקוי אלא לכל היותר כמודל ל"אחר". למעשה, לוריא הנערץ על שחר אינו סמל גבריות או אונות, שכן הוא בטלן שאינו עובד ואינו מעמיד צאצאים. חימו הספרדי הירושלמי של יורם קניוק מ-1966 הוא במקרה הטוב מת-חי. חסרי חיות ואונים הם גם גיבוריו הירושלמיים של דן בניה-סרי. בעייתיות, כידוע, הוא יחסו של א.ב. יהושע לספרדיות שלו עצמו, המובלעת אצל גיבוריו, שאליה רמז לראשונה בפרק המוקדש לאביו בספרו הקיר וההר. המאהב נוסח 1977, גם הוא גבריאל, המגיע מפרזי ונסחף בטעות ושלא מסיבה אידיאולוגית כלשהי למלחמה, הוא אנטי-גיבור ואנטי-צבר, חלוש ומבוהל, ואולי דווקא זה סוד משיכתו בעיני אשתו של הגיבור, אסיה. הטענה הסמויה שספרדיות שורשית הייתה יכולה להוות אופציה בריאה יותר לציונות האשכנזית מופרכת ברומנים כמו מר מאני לא.ב. יהושע, שם דורות של בני מאני מוצגים כחולים, בגוף ובנפש, כאימפוטנטים וכסוטים.⁵³ המעבר מן הגעגועים הרומנטיים של יהודי גרמניה לתור הזהב בספרד, דרך

53. ראו אברהם ארנולד באנד, "ארכיאולוגיה של הוואה עצמית", בכינון הנגדי: קובץ מחקרים על מר מאני של א"ב יהושע, עורכת ניצה בן-דב, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1995, עמ' 182-192. את התיזה בדבר ייצוגי האחר והמיניוּת הספרדית-כביכול פיתחתי בספרי הבא, דכיו הארטיקה, שיראה אור בקרוב. לנושא ייצוג המזרחיים בספרות העברית לאחר העלייה הגדולה, ראו דן לאור, "בין מציאות לחזון: על השתקפותה של העלייה ההמונית ברומאן הישראלי", עולים ומעברות 1948-1952, יד בן-צבי, ירושלים 1986, עמ' 205-220.

העברי החדש במזרח־אירופה והחייאתו של העברי המקראי הקדום, תוך רומנטיזציה חולפת של הפרא האציל הבדואי, לא מצא המשך בדגם הצבר אלא באלמנטים מסוננים בודדים, שעיקרם דחיית ה"גלותיות".

סיכום

חשיבותם של הרומנים ההיסטוריים שכתבו יהודי גרמניה במאה ה־19 אינה באיכותם הספרותית; ערכם נעוץ בראשוניותם, בכך שהיו הרומן הפופולארי הראשון בתרבות היהודית, ויותר מזה, בכך שיצרו דגמים ותכנים חדשים, שהשפיעו על התרבות העברית הצומחת – מתקופת ראשית ניצני הציונות ועד להקמת תשתית ספרותית לאומית אחרי קום המדינה. אחד הדגמים המרכזיים שעיצבו הרומנים הללו, מתוך מגמה לתקן את דימוי היהודי הגלותי, המשיך מתוך סיבה זו ממש והתגלגל בדגם לאומי יותר במזרח־אירופה, ומשם התגלגל לארץ, תוך שהוא משיל בהדרגה את תכונותיו הרוחניות. עדיין כמענה לצורך להעמיד ניגוד לסטריאוטיפ היהודי הגלותי, הוא השתתף בעיצובו של העברי הארץ־ישראלי, ובאופן עקיף – בעיצובו של הצבר. במציאות הארץ הוא נתקל במודל לחיקוי, השיח' הבדואי האציל על סוסתו האצילה, אך גם בשני "מכשולים": דגם הספרדי מן היישוב הישן, דמות "גלותית" מעיקרה, ודגם העולה החדש ה"מזרחי", אשר סבל מתדמית שלילית, בעיקר לאחר העלייה הגדולה (1948–1952). בספרות שלאחר קום המדינה כבר לא ניתן לדבר על מופת הספרדי הגא אלא באירוניה מסוימת.

אוניברסיטת תל־אביב